

บทที่สี่

ลักษณะการปกครองและสังคมไทย ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ก. ลักษณะการปกครอง

ในสมัยเสียกรุง เอกสารทางการปกครองของไทยสูญหายไปมากมาย เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงกู้เอกราชและสถาปนาอาณาจักรไทยขึ้นใหม่ ทรงมีนโยบายที่จะจัดการปกครองตามแบบที่มีมาแต่เดิมในสมัยอยุธยา โดยให้ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ตั้งแต่สมัยอยุธยาที่มีชีวิตอยู่ในตอนนั้น คือเจ้าพระยาเพชรพิชัย ถวายคำแนะนำ

เมื่อมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พระมหากษัตริย์ไทยตั้งอัครราชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 ทรงดำเนินนโยบายในการปกครองนี้ต่อมา คือยึดถือระเบียบแบบแผนการปกครองในสมัยอยุธยาเป็นหลัก

ลักษณะการปกครองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราช มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขสูงสุด และทรงไว้ซึ่งอำนาจเด็ดขาดแต่ผู้เดียว พระมหากษัตริย์มีหน้าที่ที่จะต้องให้ความปลอดภัยและความร่มเย็นเป็นสุขแก่ประชาชน ทรงเป็นเจ้าของแผ่นดินและทรงเป็นเจ้าของชีวิตของประชาชนทั้งหมด ดังจะกล่าวถึงสถาบันพระมหากษัตริย์โดยละเอียดดังต่อไปนี้

1. สถาบันพระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์

ลักษณะสถาบันพระมหากษัตริย์ของไทยตั้งแต่สมัยเดิม คือตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ อาจกล่าวได้ว่ามีลักษณะเด่นอยู่ 3 ประการคือ

1. พระมหากษัตริย์ทรงมีฐานะเปรียบเสมือนบิดาของประชาชน
2. พระมหากษัตริย์ทรงมีฐานะดุจเทพเจ้า
3. พระมหากษัตริย์เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งธรรมและปฏิบัติตามธรรม

ในแต่ละสมัย ลักษณะหนึ่งลักษณะใดใน 3 ลักษณะของสถาบันพระมหากษัตริย์ก็จะเด่นกว่าลักษณะอื่น ๆ¹ เช่นใน สมัยสุโขทัย พระมหากษัตริย์เปรียบเสมือนบิดาของประชาชน จะเป็นลักษณะเด่นที่สุด ในสมัยนั้น พระมหากษัตริย์จะทรงเป็นทั้งผู้นำในการสงครามเพื่อปกป้องอาณาจักร เป็นผู้ให้ความยุติธรรม คำแนะนำสั่งสอน ลงโทษ

และดูแลทุกข์สุขของประชาชนโดยใกล้ชิด เสมือนหนึ่งบิดาปกป้องคุ้มครองดูแลบุตร ตัวอย่างของความสัมพันธ์อันใกล้ชิดเช่นบิดากับบุตรนี้ จะเห็นได้จากในสมัยพ่อขุนรามคำแหงโปรดฯ ให้แขวนกระดิ่งไว้ที่ประตูวัง ราษฎรคนใดมีเรื่องทุกข์ร้อนก็ให้มาส่งกระดิ่งนั้นได้ และพ่อขุนจะเสด็จออกมาไต่ถามเรื่องราวและหาทางบำบัดทุกข์บำรุงสุขให้

แต่พอมาถึง สมัยอยุธยาลักษณะที่พระมหากษัตริย์เปรียบเสมือนเทพเจ้ากลับเด่นกว่าลักษณะอื่น ๆ ทั้งนี้เพราะในสมัยนี้ไทยได้ติดต่อกับเขมรและรับเอาวัฒนธรรมประเพณีต่าง ๆ รวมทั้งระบอบการปกครองระบบเทวราช (คือพระราชาเปรียบเสมือนเทวะ) มาจากเขมร ซึ่งเขมรเองก็รับมาจากพวกพราหมณ์ในอินเดียอีกทีหนึ่งหลักสำคัญของระบบเทวราชมีอยู่ 2 ประการคือ

1. พระมหากษัตริย์ได้เลื่อนฐานะขึ้นไปประดุจเทพเจ้า มิใช่มนุษย์ธรรมดา หรือมิใช่บิดาของราษฎรอีกต่อไป จะเห็นได้จากพิธีบรมราชาภิเษก พราหมณ์จะเป็นผู้ทำพิธีอัญเชิญภาคหนึ่งของพระศิวะ พระวิษณุ และพรหม เข้ามาสถิตย์อยู่ในองค์พระมหากษัตริย์ และมีการถวายสังวาลพระพรหม อาวุธของพระศิวะและพระวิษณุ ถวายพระนามให้มีความหมายว่า พระมหากษัตริย์ทรงเป็นส่วนหนึ่งของพระผู้เป็นเจ้าทั้งสาม เมื่อเป็นดังนี้แล้ว ในการกราบทูลพระมหากษัตริย์ จึงจำเป็นต้องใช้ภาษาพิเศษ ซึ่งใช้กล่าวกับเทพเจ้า ที่เราเรียกกันว่า ราชศัพท์ในปัจจุบัน² พระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของแผ่นดินและเจ้าของชีวิตของประชาชนทั้งปวง พระราชบัญชาของพระมหากษัตริย์เปรียบเสมือนโองการของเทพเจ้า จะขัดขืนมิได้

2. เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงมีฐานะเปรียบเสมือนเทพเจ้าแล้ว ความสัมพันธ์ระหว่างพระองค์กับราษฎรก็ถูกแยกห่างออกไป พระมหากษัตริย์จะปรากฏพระองค์ให้ข้าราชการเข้าเฝ้าได้เฉพาะในห้องพระโรงในพระบรมมหาราชวังเท่านั้น เมื่อพระองค์เสด็จออกนอกพระราชฐาน ราษฎรคนใดที่เงยหน้าขึ้นมององค์เจ้าชีวิต ถือว่าเป็นความผิดอย่างรุนแรง ทหารรักษาพระองค์จะยิงที่ลูกตาเป็นการลงโทษได้ ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ได้ทรงวางกฎเกณฑ์เกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์ไว้อย่างสลับซับซ้อน ซึ่งเรียกว่ากฎมณเฑียรบาล กฎหมายนี้วางไว้เพื่อยกฐานะพระมหากษัตริย์และป้องกันพระองค์

ไว้จากภัยนานาประการ ได้กำหนดให้เขตพระราชวังเป็นสถานอันศักดิ์สิทธิ์ เป็นเขตหวงห้ามราษฎรจะเข้าไปใกล้มิได้

อย่างไรก็ดี ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับประชาชนแบบพ้องกับลูกก็ยังมีความเต็มเหลืออยู่คือ ราษฎรมีสิทธิที่จะร้องทุกข์ขอความเป็นธรรมจากพระมหากษัตริย์ได้ แต่ก็เป็นที่ไปอย่างลำบากกว่าในสมัยสุโขทัยมาก เพราะราษฎรจะต้องร้องทุกข์ผ่านมูลนายของตนขึ้นไปตามลำดับขั้นจนถึงอัครมหาเสนาบดี

ใน สมัยรัตนโกสินทร์ ลักษณะเด่นของสถาบันพระมหากษัตริย์ก็คือ พระมหากษัตริย์เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งธรรมและปฏิบัติตามธรรม ลักษณะนี้มีกำหนดอยู่ในคัมภีร์พระธรรมศาสตร์ซึ่งไทยรับมาจากมอญ (และมอญรับมาจากอินเดียอีกต่อหนึ่ง) คัมภีร์พระธรรมศาสตร์ของมอญ ซึ่งมอญได้ดัดแปลงตามคติธรรมทางพุทธศาสนานั้น บัญญัติไว้ว่า พระมหากษัตริย์ตามอุดมคติคือ พระมหากษัตริย์ผู้ทรงไว้ซึ่งธรรม และปฏิบัติตามธรรมสำหรับพระราชาซึ่งมีอยู่ 3 ประเภท เรียกว่า ทศพิธราชธรรม ราชจรรยาอนุวัตร และจักรวรรดิวัตร

ทศพิธราชธรรม มี 10 ประการคือ

1. ทาน์ พระราชทานพัสดุแก่ผู้สมควรได้รับพระราชทาน
2. คีลํ ทรงตั้งสังวร ระวังรักษาพระอาการ ภาย วาจา ให้สะอาดปราศจากโทษควรครหา
3. ปริจุจาคํ ทรงพระราชบริจาคไทยธรรม บรรเทาแม้จนรียโลกเสียได้
4. อาชฺชวํ มีพระราชอัธยาศัยกอร์ปด้วยความซื่อตรงดำรงอยู่ในสัตย์สุจริต
5. มทุทวํ มีพระราชอัธยาศัยอ่อนโยน ไม่ตื้อตึงถือพระองค์ด้วยถัมภะและมานะ
6. ตปํ ทรงบำเพ็ญสมาธิกำจัดอกุศลวิตกให้เสื่อมสูญ
7. อกุโธทํ ไม่ทรงพิโรธในสิ่งที่ไม่ควรพิโรธ
8. อวิหีสญฺจ ไม่ทรงเบียดเบียนประชาชนให้ได้ทุกข์ยากด้วยเหตุอันไม่ควรกระทำ
9. ขนฺตีสญฺจ มีพระทัยมั่นในขันติ มีความอดทนในสิ่งที่ควรอดทน
10. อวิโรธนํ รักษาความยุติธรรม

ราชจรรยาอนุวัตร 4 ประการ คือ

1. สลฺลสมเอธํ มีพระปรีชาสามารถในการบำรุงธัญญาหารให้บริบูรณ์ในพระราชอาณาเขต

2. ปรีศเมธั ความที่ทรงพระปรีชาในการสงเคราะห์บุรุษ คือ บำรุงเลี้ยงคนดีไว้ใช้ในราชการ

3. สมมุปาสา รู้จักหาวิธีผูกคล้องน้ำใจมนุษย์ให้นิยมยินดี

4. วาจาเปื่อย ตรีศด้วยพระวาจาอ่อนหวาน ทำให้เป็นที่รักแก่บุคคลทั่วไป ส่วนจักรวรรดิวัตรมีอยู่ 12 ประการ ที่สำคัญได้แก่

— พระมหากษัตริย์ควรผูกไมตรีกับกษัตริย์ของประเทศต่าง ๆ

— ทำนุบำรุงราษฎร สมณชีพราหมณ์ ให้ได้รับความร่มเย็นเป็นสุข อย่าให้ขาดเครื่องอุปโภค บริโภค

— ควรอนุเคราะห์ประชาชนในชนบทที่อยู่ห่างไกลให้เสมอกับประชาชนที่อยู่ใกล้พระเนตรพระกรรณ

— ให้ความคุ้มครองสัตว์ต่าง ๆ ในพระอาณาจักรมิให้ถูกทำลายจนสูญพันธุ์

— ชักนำให้ประชาชนทั้งปวงอยู่ในศีลธรรมอันดี ประกอบอาชีพสุจริต

— พระราชทานทรัพย์ให้แก่ผู้ขัดสน

— หาทางกำจัดความโลภ³

ตามความเชื่อทางพุทธศาสนานั้น ถ้าพระมหากษัตริย์พระองค์ใดยึดมั่นอยู่ในทศพิธราชธรรม ราชจรรยาวัตร และจักรวรรดิวัตรแล้ว พระองค์ย่อมได้รับการยกย่องเป็นจักรวาทีน คือ พระมหากษัตริย์แห่งจักรวาล (The Universal Sovereign) อาณาเขตของพระองค์ย่อมแผ่ขยายออกไปไพศาลทั้ง 8 ทิศ ด้วยอำนาจแห่งความดี ความเชื่อเช่นนี้จะปรากฏอยู่ในพระราชนิพนธ์บรมราชาภิเษกด้วย คือ พระมหากษัตริย์จะขึ้นประทับบนบัลลังก์รูป 8 เหลี่ยม ที่เรียกว่าพระที่นั่งอัฐทิศ และพราหมณ์ประจำทิศทั้ง 8 จะอัญเชิญให้พระมหากษัตริย์ทรงครอบครองดินแดนทั่วทั้ง 8 ทิศนี้

พระมหากษัตริย์แห่งพระราชวงศ์จักรี ได้ทรงพยายามปฏิบัติพระองค์อยู่ในธรรมแห่งพระราชทานตามคตินิยมของพุทธศาสนาดังกล่าวนี้นี้ ที่ปรากฏเป็นหลักฐานในพงศาวดารก็คือ การให้ทาน ในสมัยรัชกาลที่ 2 และที่ 3 มีการตั้งโรงงาน บริจาคสิ่งของอาหารและเงินแก่ราษฎรที่ขัดสน พระมหากษัตริย์ทรงพยายามรักษาศีล มีการฟังพระธรรมเทศนาทุกคืน ทรงพยายามส่งเสริมให้ราษฎรอยู่ในศีลธรรมอันดีโดยขจัดอบายมุขต่าง ๆ

เมื่อลักษณะที่ 3 เติบโตขึ้นเช่นนี้แล้วในสมัยรัตนโกสินทร์ ลักษณะที่ 2 คือ พระมหากษัตริย์เปรียบเสมือนเทพเจ้าก็ค่อยคลายความสำคัญลงบ้าง แต่มิได้หมดสิ้นไปทีเดียว จะเห็นได้ว่าตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 แล้ว ความเชื่อที่ว่าพระมหากษัตริย์เป็นส่วนหนึ่งของเทพเจ้าทั้ง 3 มิได้มีผู้คิดเช่นนั้นจริงจิงอีกต่อไป พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงออกพระราชบัญญัติให้ทำลายศิ่วสิ่งอันเป็นสัญลักษณ์ของพระคิเวเสียสิ้น และในการทำพิธีดื่มน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ก็ทรงออกประกาศให้ข้าราชการทำความเคารพพระรัตนตรัย ก่อนทำความเคารพพระบรมรูปของกษัตริย์พระองค์ก่อน ๆ ทรงตรัสว่าในสมัยอยุธยา ข้าราชการต้องทำความเคารพพระบรมรูปพระมหากษัตริย์ก่อนพระรัตนตรัย เพราะพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาทรงถือพระองค์ว่าเปรียบเสมือนเทพเจ้าองค์หนึ่ง แต่ในสมัยนี้มิได้เป็นเช่นนั้นแล้ว⁴

ในขณะเดียวกัน ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ ลักษณะที่ 1 ของสถาบันพระมหากษัตริย์ คือ พระมหากษัตริย์เปรียบเสมือนบิดาของประชาชนก็ค่อยฟื้นตัวขึ้นอีกระยะหนึ่ง พระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรีพยายามทำพระองค์ให้ใกล้ชิดกับราษฎรยิ่งขึ้น เช่นในสมัยรัชกาลที่ 2 ทรงห้ามทหารมิให้ยิงปืนใส่ตาราษฎรที่ต้องการดูพระมหากษัตริย์อีก เพียงแต่ให้ทำท่าขู่วิวเท่านั้น มิให้ยิงจริง ๆ และทรงโปรดฯ ให้ราษฎรถวายฎีการ้องทุกข์ได้ โดยให้มาตีกลองใบใหญ่ซึ่งตั้งอยู่หน้าพระราชวัง เรียกว่ากลองวินิจฉัยฎีกา แต่ความใกล้ชิดแบบพอกับลูกนี้ จะเห็นได้ชัดเจนในสมัยรัชกาลที่ 4 และที่ 5 เมื่อพระมหากษัตริย์ทั้งสองรัชกาลนี้พยายามเสด็จออกประพาสในที่ต่าง ๆ ให้ราษฎรเข้าเฝ้าโดยใกล้ชิด และทรงรับฎีกาจากราษฎรด้วยพระองค์เอง

ในสมัยรัตนโกสินทร์ พระมหากษัตริย์ได้ทรงพยายามปฏิบัติพระราชกรณียกิจ ซึ่งถือว่าเป็นหน้าที่สำคัญของพระมหากษัตริย์ตามคติทางพุทธศาสนา คือ อุปถัมภ์ค้ำชูศาสนา ป้องกันอันตรายให้ราษฎร (ซึ่งทรงทำได้ 2 ประการคือ จัดเกณฑ์ทัพและเป็นจอมทัพในการสงคราม และป้องกันภัยพิบัติทั้งปวงซึ่งจะก่อความเสียหายให้แก่ทรัพย์สินและชีวิตของประชาชน เช่น ภัยที่เกิดจากการปล้นสดมภ์) และรักษาความยุติธรรม

2. การปกครองในส่วนกลาง เดิมทีเดียวใน สมัยอยุธยาตอนกลาง แบ่งส่วนราชการออกเป็น 2 ส่วน คือ ฝ่ายทหารและพลเรือน และให้สมุหกลาโหมทำหน้าที่ควบคุมดูแลรับผิดชอบกิจการฝ่ายทหารทั่วพระราชอาณาจักร ส่วนทางด้านพลเรือนทั่วราชอาณาจักร ให้

อยู่ใต้ความรับผิดชอบของสมุหนายกและมีหน่วยราชการสำคัญซึ่งอยู่ใต้อำนาจสมุหนายก คือ กรม 4 กรม ซึ่งเรียกว่า จตุสดมภ์ ได้แก่

1. นครบาล (กรมเวียง) มีหน้าที่ดูแลความสงบเรียบร้อยในเมืองหลวง และ ตัดสินคดีอาญา

2. ธรรมาธิกรณ์ (กรมวัง) มีหน้าที่ดูแลความสงบเรียบร้อยในเขตพระราชวัง และการประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ และมีหน้าที่ตัดสินคดีแพ่ง

3. โกษาธิบดี (กรมคลัง) มีหน้าที่เก็บรักษาพระราชทรัพย์ของหลวง เก็บภาษีอากรจากราษฎร มีหน้าที่บังคับบัญชากรมท่า และกรมพระคลังสินค้า ซึ่งทำหน้าที่ติดต่อการค้ากับต่างประเทศเสนาบดีกรมคลังจึงต้องดูแลควบคุมเรื่องการค้ากับต่างประเทศด้วย

4. เกษตรธิการ (กรมนา) ดูแลความเรียบร้อยและส่งเสริมการทำไร่นาของประชาชน เก็บภาษีอากรค่านาค่าสวน ดูแลจัดข้าวเข้าฉางหลวง ตัดสินคดีเกี่ยวกับเรื่องที่ดินและปศุสัตว์ และนอกใจนดให้ประชาชน (จะเห็นว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ ในด้านการตัดสินคดี ยังไม่มีหน่วยงานใดโดยเฉพาะ ที่ทำหน้าที่ในด้านให้ความยุติธรรม ดังเช่นกระทรวงยุติธรรม ในสมัยปัจจุบัน แต่กรมกองต่าง ๆ ต่างก็มีศาลของตน ทำหน้าที่ตัดสินคดีที่เกี่ยวข้องกับงาน ในหน้าที่ของกรมกองนั้น ๆ)

ตามหัวเมืองต่าง ๆ ก็จัดให้มีหน่วยราชการทั้ง 4 นี้ บริหารงานในเขตนั้น ๆ ด้วย โดยมีเจ้าเมืองเป็นผู้ควบคุมดูแล แต่อยู่ในความรับผิดชอบของสมุหนายกเช่นกัน

ตำแหน่งสมุหนายกและสมุหกลาโหมเทียบเท่ากับเอกอัครมหาเสนาบดี ส่วนข้าราชการผู้เป็นหัวหน้ากรมทั้ง 4 เทียบเท่ากับเสนาบดี รัฐบาลของไทยในสมัยอยุธยาจึงมีข้าราชการระดับเสนาบดีขึ้นไปทั้งหมด 6 ตำแหน่ง ส่วนราชการทางทหารและพลเรือนนี้จะแยกกันโดยเด็ดขาดก็เฉพาะในยามสงบ ในเวลาศึกสงครามแล้ว ข้าราชการทุกคนไม่ว่า ทหารหรือพลเรือนจะต้องออกไปรบเสมอกันหมด

ครั้นมาถึงใน สมัยอยุธยาตอนปลาย ได้มีการเปลี่ยนแปลงนโยบายใหม่ เพื่อเป็นการกระจายอำนาจมิให้อำนาจอยู่ในมืออัครมหาเสนาบดีคนใดคนหนึ่งมากเกินไป พระมหากษัตริย์ (สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงสันนิษฐานว่า คือพระเพทราชา) จึงทรงจัดให้สมุหกลาโหม มีหน้าที่ดูแลควบคุมกิจการฝ่ายทหารและพลเรือนในหัวเมืองภาคใต้ สมุหนายกควบคุม

กิจการฝ่ายทหารและพลเรือนในหัวเมืองภาคเหนือและเจ้าพระยาพระคลัง (แสนาบดีกรมคลัง) ควบคุมกิจการทหารและพลเรือนในหัวเมืองชายทะเลภาคตะวันออก ส่วนจตุสดมภ์ทั้ง 4 ในเมืองหลวงยังอยู่ในความรับผิดชอบของสมุหนายก⁵

ในสมัยรัตนโกสินทร์ (และธนบุรีด้วยเช่นกัน) ได้รับเอกราชแบ่งอำนาจในการปกครองโดยอาศัยท้องที่เป็นเกณฑ์ของอยุธยาตอนปลายมาใช้

หน้าที่สำคัญ ๆ ของอัครมหาเสนาบดีทั้ง 3 มีดังนี้

1. งานสำคัญที่สุดที่เสนาบดีต้องรับผิดชอบคือ เรื่องการเกณฑ์และทำทะเบียนไพร่พลในอาณาเขตของตน

2. ควบคุมดูแลความปลอดภัย ความสงบสุขของหัวเมืองใหญ่ย่อยในเขตของตน เมื่อมีข้าศึกมารุกรานหรือเกิดกบฏ ต้องทำหน้าที่เป็นแม่ทัพนำกำลังไปปราบ

3. ควบคุมดูแลให้ความยุติธรรมในการตัดสินคดี

4. ควบคุมดูแลการเก็บภาษีอากรในเขตของงาน และส่งมายังเมืองหลวง⁵

จะเห็นได้ว่าลักษณะงานของเสนาบดีทั้ง 3 แยกแยกออกเป็นหลายแขนง มิได้เป็นงานเฉพาะแต่อย่างหนึ่งอย่างเดียว ทำให้การบริหารงานได้ผลไม่เต็มที่นัก ยกตัวอย่างเช่น งานในหน้าที่ของเจ้าพระยาพระคลัง นอกจากต้องดูแลทรัพย์สินของหลวงและรายได้ของรัฐแล้ว ยังต้องดูแลเรื่องการค้ากับต่างประเทศ เหตุที่ต้องใกล้ชิดกับพ่อค้าต่างชาติมากกว่าเสนาบดีอื่น ๆ เวลาเมื่อทูตฝรั่งเข้ามาเจรจาพระคลังยังต้องทำหน้าที่เป็นหัวหน้าคณะกรรมการฝ่ายไทยในการตกลงทำสัญญา เทียบได้กับรัฐมนตรีต่างประเทศอีกตำแหน่งหนึ่ง ทั้งยังต้องดูแลความสงบเรียบร้อยในเขตหัวเมืองชายทะเลภาคตะวันออก สรุปแล้ว เสนาบดีคลังคนเดียวต้องทำหน้าที่ทั้งรัฐมนตรีคลัง รัฐมนตรีต่างประเทศ และรัฐมนตรีมหาดไทย (เฉพาะในเขตหัวเมืองชายทะเลภาคตะวันออก)

ข้อเสียของการแบ่งอำนาจหน้าที่เช่นนี้ก็คือ บริหารงานไม่ได้ผลเต็มที่ ต้องให้ข้าราชการชั้นรองลงไปช่วย ซึ่งข้าราชการเหล่านี้ก็มีอำนาจน้อย จึงปฏิบัติงานได้ไม่เด็ดขาด ทำให้งานค้างคั่ง และการทำงานของแต่ละกรมกองก็ก้าวถ่วงหน้าที่กันอย่างมาก

นอกจากจตุสดมภ์ทั้ง 4 แล้ว ก็มีกรมกองย่อย ๆ อยู่ในสังกัดของเสนาบดีอีก และมีบางกรมขึ้นโดยตรงต่อพระมหากษัตริย์ เช่น **กรมพระสุรัสวดี** มีหน้าที่รักษาทะเบียนไพร่

หัวราชอาณาจักร และตัดสินใจที่เกิดขึ้นระหว่างกรมกองต่าง ๆ ด้วยเรื่องจำนวนไพร่เป็นเหตุ แต่ภายหลังอำนาจของกรมพระสุรัสวดีเสื่อมลงไป เพราะเสนาบดีทั้ง 6 พยายามที่จะควบคุม เรื่องไพร่ในอาณาเขตความรับผิดชอบของตนเอง

กรมลูกขุน ข้าราชการในสังกัดกรมนี้ ส่วนมากคือ พราหมณ์ในราชสำนัก มีหน้าที่ตีความหมายในคัมภีร์พระธรรมศาสตร์เท่านั้น ส่วนเรื่องการตัดสินใจจริง ๆ นั้น เป็นหน้าที่ของศาลในแต่ละกรมกองจะพิจารณากันเอง

กรมมหาดเล็ก ควบคุมข้าราชการที่เป็นมหาดเล็กหลวง⁷

3. การปกครองในส่วนภูมิภาค ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ท้องที่ทั้ง 3 ภาคของประเทศไทย อยู่ในความควบคุมดูแลของเสนาบดีทั้ง 3 หัวเมืองต่าง ๆ ในท้องที่เหล่านี้แบ่งหัวเมืองออกเป็น 2 ประเภท คือ หัวเมืองชั้นใน และหัวเมืองชั้นนอก หัวเมืองชั้นในและชั้นนอกนี้ ยังมีการจัดความสำคัญออกเป็นหัวเมืองชั้นเอก ชั้นโท ชั้นตรี ชั้นจัตวาอีกด้วย ตามจำนวน ประชาชนและความสำคัญในทางยุทธศาสตร์⁸

หัวเมืองชั้นใน คือเมืองที่อยู่ใกล้เขตเมืองหลวง ส่วนมากเป็นเมืองชั้นจัตวา เมืองหลวงสามารถกำชับกำชาดูแลได้โดยตรง ผู้ปกครองเมืองส่วนมากก็มีตำแหน่งเป็น เพียงผู้รั้ง มิใช่เจ้าเมือง

หัวเมืองชั้นนอก คือเมืองที่อยู่ห่างไกลเขตเมืองหลวงออกไป แบ่งเป็น หัวเมืองชั้นเอก ชั้นโท และชั้นตรี หัวเมืองชั้นเอก ส่วนมากเป็นเมืองใหญ่ อยู่ปลายอาณาเขต จึงมีความสำคัญทางยุทธศาสตร์ เช่น นครศรีธรรมราช นครราชสีมา และพิษณุโลก เมืองชั้นเอกเหล่านี้อาจมีเมืองเล็ก ๆ ใกล้ ๆ อยู่ในความดูแล เรียกว่าเป็นเมืองขึ้นของเมืองเอกนั้น ๆ

หน้าที่ของเจ้าเมือง หน้าที่ของเจ้าเมืองก็คือดูแลความปลอดภัย ความเรียบร้อย และทุกข์สุขของราษฎรในเมืองของตนต่างพระเนตรพระกรรณพระมหากษัตริย์ เจ้าเมือง จึงต้องรายงานความเป็นไปในเมืองนี้ให้พระมหากษัตริย์ทรงทราบเป็นระยะ โดยผ่านทางเสนาบดี เจ้าเมืองต้องทำหน้าที่เป็นผู้บริหารการปกครอง เป็นนายทัพเวลามีศึก และเป็น ผู้พิพากษาให้คำตัดสินในกรณีพิพาทของประชาชน มีกฎหมายบัญญัติโทษเจ้าเมืองที่กดขี่ประชาชนไว้อย่างอย่างรุนแรง⁹

ในการบริหารงานนี้ เจ้าเมืองมีผู้ช่วย คือ คณะกรรมการเมือง ซึ่งประกอบด้วย ปลัดจังหวัด พล มหาดไทย ยกกระบัตร์ กรมการเมืองชั้นรองลงมาคือข้าราชการอีก 4 คน ซึ่งมีหน้าที่บริหารงานเป็นหัวหน้า เวียง วัง คลัง นา ในเมืองนั้น ๆ สัสดีและผู้พิพากษาประจำเมือง ปลัดจังหวัดทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยเจ้าเมืองในทุก ๆ ด้าน และบริหารงานแทนเจ้าเมืองในเวลาเจ้าเมืองไม่อยู่ พล มีหน้าที่ดูแลด้าน ทหาร มหาดไทย มีหน้าที่ออกประกาศสำคัญ ๆ และเก็บเอกสารสำคัญของเมือง ยกกระบัตร์มีหน้าที่คอยตรวจตราเจ้าเมืองและข้าราชการคนอื่น ๆ ว่าจะปฏิบัติงานโดยความสุจริตและยุติธรรมหรือไม่ ส่วนจตุสดมภ์หัวเมืองทั้ง 4 ก็ทำหน้าที่คล้ายจตุสดมภ์ในเมืองหลวงนั่นเอง สัสดีหัวเมืองมีหน้าที่ในการเกณฑ์ไพร่พล ทำบัญชีไพร่ และตัดสินความเกี่ยวกับไพร่¹¹

4. การปกครองในส่วนท้องถิ่น หน่วยชุมชนหน่วยย่อยที่สุดในการปกครองส่วนท้องถิ่น คือ หมู่บ้าน มีผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้ดูแล ผู้ใหญ่บ้านจะได้รับการแต่งตั้งจากเจ้าเมือง แต่ไม่ถือว่าเป็นขุนนาง เพราะจะไม่มียศอย่างขุนนางแต่อย่างใด

หมู่บ้านหลาย ๆ หมู่บ้านประกอบเป็นตำบล มีกำนันเป็นผู้ดูแลและได้รับการแต่งตั้งจากเจ้าเมืองอีกเช่นกัน

ตำบลหลาย ๆ ตำบลประกอบขึ้นเป็นแขวง มีข้าราชการชั้นขุน คักดินา 400 ไร่ เป็นผู้ดูแล เรียกกันว่าขุนแขวง ขุนแขวงได้รับการแต่งตั้งจากเจ้าเมือง

กวมสัมพันธ์ระหว่างรัฐบาลกลางและราษฎร การติดต่อสัมพันธ์ระหว่างรัฐบาลกลางและราษฎรโดยทั่ว ๆ ไป ไม่ค่อยมีมากนัก อาจมีเป็นบางครั้งวาทที่หน่วยราชการส่วนกลางส่งเจ้าหน้าที่ชั้นผู้น้อย เช่น พนักงานภาษีอากร เจ้าหน้าที่สำรวจบัญชีไพร่พล ออกไปติดต่อโดยตรงกับราษฎร โดยปกติแล้วข้าราชการส่วนภูมิภาคจะเป็นผู้ติดต่อ-ข้าราชการในส่วนท้องถิ่น และข้าราชการในส่วนท้องถิ่นนี้เองที่ทำการติดต่อกับราษฎรผู้ที่ใกล้ชิดกับราษฎรมากที่สุดคือผู้ใหญ่บ้าน ผู้ใหญ่บ้านจะเป็นผู้ดูแลทุกข์สุขของลูกบ้าน เช่น รวบรวมแรงงานทำการก่อสร้าง คลอง ถนน และโบสถ์วิหาร¹²

5. การปกครองหัวเมืองประเทศราชของไทย

ประเทศราช คือ ดินแดนที่เป็นของชนชาติอื่นที่ต้องตกมาอยู่ใต้อำนาจของไทย อาจเป็นโดยไทยใช้กำลังรุกราน หรือประเทศราชนั้น ๆ ยอมมาสวามิภักดิ์เอง ในสมัย

รัตนโกสินทร์ตอนต้น ประเทศราชของไทยได้แก่ รัฐมลายูในตอนเหนือได้แก่ ปัตตานี ไทรบุรี กลันตัน ตรังกานู ทางด้านตะวันออก คือ ลาว เขมร ทางด้านเหนือ คือ หัวเมืองไทยใหญ่ ลื้อเขิน เช่น เมืองเชียงรุ่ง เชียงตุง ฯลฯ

ในการปกครองหัวเมืองเหล่านี้ รัฐบาลไทยยินยอมให้กษัตริย์ หรือ เจ้าเมืองเดิมของเมืองนั้น ๆ ได้ปกครองต่อไป กฎหมาย วัฒนธรรม ประเพณีต่าง ๆ ก็ยังเป็นชนชาตินั้น ๆ อยู่ ไทยมิได้เข้าไปแทรกแซงแต่อย่างใด พันธะของเมืองประเทศราชต่อประเทศไทย ก็มีเพียงต้องส่งบรรณาการ คือ ต้นไม้เงินทอง อันเป็นเครื่องหมายของความจงรักภักดี เข้ามายังกรุงเทพฯ เป็นประจำ และต้องส่งกองทัพเข้ามาช่วยเหลือเมื่อได้รับคำสั่งจากกรุงเทพฯ ในกรณีที่เกิดมีชาติอื่นเข้ามามีอิทธิพลในประเทศราชของไทยด้วย และไทยไม่สามารถกำจัดอิทธิพลนั้นออกไปได้ ไทยก็ยินยอมให้ประเทศราชนั้น ส่งบรรณาการให้ชาติอื่นด้วย เช่นยินยอมให้เขมรส่งบรรณาการให้ทั้งไทยและญวน และเมืองลื้อเขิน ส่งให้ทั้งพม่า ไทยและจีน ส่วนพันธะที่ไทยมีต่อหัวเมืองเหล่านี้ ก็คือ ต้องคุ้มครองให้ความปลอดภัยเมื่อเมืองขึ้นถูกรุกราน และพิจารณาตัดสินปัญหาพิพาทระหว่างเจ้าเมืองในหัวเมืองเหล่านั้น ไทยจะควบคุมหัวเมืองเหล่านี้ได้โดยมีอำนาจแต่งตั้งกษัตริย์และเจ้าเมืองชั้นรองลงไป

การปกครองหัวเมืองประเทศราชเหล่านี้ ไทยต้องประสบปัญหาอยู่เป็นประจำ ที่สำคัญก็คือ หัวเมืองเหล่านี้มักพยายามปลืงตัวออกเป็นอิสระโดยหันไปหาอำนาจอื่น ๆ ที่อยู่ใกล้เคียงมาช่วยสนับสนุน เช่น เขมรหันไปหาญวน ทำให้ไทยต้องเข้าไปพัวพันเป็นคู่แข่งของญวน และต้องทำสงครามกับญวนในที่สุด

ข. ลักษณะสังคมของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

สังคมของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์มีลักษณะเหมือนกับสังคมในสมัยอยุธยา คือแบ่งชนชั้นในสังคมออกเป็น 4 ประเภทคือ

1. เจ้านาย
2. ขุนนาง
3. สามัญชน หรือ ไพร่
4. ทาส

นอกจากนั้นยังมีชนกลุ่มน้อยที่เป็นชาวต่างชาติเข้ามาอยู่ในเมืองไทยอีก ที่สำคัญคือ ชาวจีน

1. **เจ้านาย** คือผู้ที่สืบเชื้อสายมาจากพระมหากษัตริย์ แต่มิได้หมายความว่า ผู้ที่สืบเชื้อสายจากพระมหากษัตริย์ทุกคนจะเป็นเจ้านายหมด ลูกหลานของพระมหากษัตริย์จะถูกลดสกุลยศลงตามลำดับ และภายใน 5 ชั่วคน ลูกหลานเจ้านายก็จะกลายเป็นสามัญชน ราชสกุลยศจะมีเพียง 5 ชั้นคือ

เจ้าฟ้า เป็นชั้นสูงสุด เจ้าฟ้าคือพระโอรสธิดาของพระมหากษัตริย์ อันประสูติแต่สนมเอกอัครมเหสี

พระองค์เจ้า คือพระโอรสธิดาของพระมหากษัตริย์อันประสูติแต่พระสนมหรือเป็นพระโอรสธิดาของเจ้าฟ้า

หม่อมเจ้า คือพระโอรสธิดาของพระองค์เจ้า

หม่อมราชวงศ์ คือบุตรธิดาของหม่อมเจ้า

หม่อมหลวง คือบุตรธิดาของหม่อมราชวงศ์

พอถึงชั้นหม่อมราชวงศ์และหม่อมหลวง ก็ถือเป็นสามัญชนเสียแล้ว มิได้มีสิทธิพิเศษดังเช่นเจ้านายชั้นสูงได้รับแต่อย่างใด

เพื่อเฉลิมพระเกียรติและตอบแทนเจ้านายที่ได้ทำความดีความชอบในราชการ พระมหากษัตริย์จะทรงแต่งตั้งเจ้านายนั้น ๆ ให้ทรงกรม ซึ่งมีลำดับชั้นเหมือนกับยศของขุนนางดังนี้

ชั้นสูงสุด คือ กรมพระยา ถัดลงไปคือ

กรมพระ

กรมหลวง

กรมขุน

กรมหมื่น

เจ้านายชั้นเจ้าฟ้าเท่านั้นที่เมื่อเริ่มได้ทรงกรม จะได้เป็นกรมขุนที่เดียว ส่วนเจ้านายชั้นพระองค์เจ้าลงมาจะต้องเริ่มตั้งแต่กรมหมื่น¹³

สิทธิพิเศษของเจ้านาย คือ เมื่อเกิดมีคดี ศาลอื่น ๆ จะตัดสินไม่ได้นอกจากศาลกรมวัง และจะขายเจ้านายลงเป็นทาสไม่ได้¹⁴ เจ้านายจะไม่ถูกเกณฑ์แรงงานด้วยประการใด ๆ

2. ขุนนาง ความแตกต่างระหว่างขุนนางและสามัญชนก็คือ ขุนนางคือข้าราชการ ส่วนสามัญชนมิใช่

ยศศักดิ์ของขุนนางเรียกจากชั้นสูงสุดลงไปมีดังนี้

สมเด็จพระเจ้าพระยา

เจ้าพระยา

พระยา

พระ

หลวง

ขุน

หมื่น

พัน

ทนาย

พระมหากษัตริย์จะพระราชทานยศและเลื่อนยศให้ตามความดีความชอบ ยศสูงสุดชั้นสมเด็จพระเจ้าพระยาเพิ่งเริ่มมีในสมัยธนบุรีเป็นครั้งแรก และในประวัติศาสตร์ไทยมีผู้ทำความดีความชอบทางราชการได้เลื่อนถึงตำแหน่งสมเด็จพระเจ้าพระยาเพียง 4 ท่าน นอกจากยศแล้ว พระมหากษัตริย์ยังพระราชทานราชทินนามต่อท้ายยศให้ขุนนางด้วย ราชทินนามจะเป็นเครื่องบอกตำแหน่งหน้าที่ที่ได้ เช่น เจ้าพระยาอัครมหาเสนา หรือพระยาจ่าแสนยากร มักเป็นราชทินนามของข้าราชการฝ่ายทหาร เจ้าพระยาจักรี พระยาธรรมาธิกรณ์ เป็นฝ่ายพลเรือน เป็นต้น

สิทธิพิเศษของขุนนางก็คือ ไม่โดนเกณฑ์แรงงาน และสิทธินี้ครอบคลุมไปถึงผู้เป็นลูกด้วย ขุนนางที่มีศักดิ์นาตั้งแต่ 400 ไร่ขึ้นไปมีสิทธิแต่งตั้งทนายว่าความให้ในศาลได้เข้าเฝ้า และมีสิทธิมีไพร่อยู่ในสังกัด¹⁵

แต่ยศศักดิ์ของขุนนางมิใช่เป็นสิ่งสืบตระกูล เมื่อขุนนางตายลง ยศศักดิ์มิได้ตกทอดถึงลูกหลานหรือถ้าทำผิดในขณะที่มีชีวิตอยู่ก็อาจถูกลงโทษถอดออกจากยศศักดิ์ลงเป็นไพร่ธรรมดาได้ ในทำนองกลับกัน ไพร่หรือสามัญชนหากทำความดีความชอบก็อาจได้เลื่อนขึ้นเป็นขุนนางได้

3. สามัญชนหรือไพร่ นับตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นต้นมา ชายฉกรรจ์ที่เป็นสามัญชนจะต้องสังกัดอยู่กับเจ้านายหรือขุนนางคนใดคนหนึ่งซึ่งเรียกว่าเป็นมูลนาย จะลอยตัวอยู่เฉย ๆ ไม่ได้ ชายฉกรรจ์หรือสามัญชนนั้นเรียกว่าไพร่หรือเลก (หรือเลข) เหตุที่กฎหมายบัญญัติไว้ดังนี้ก็เพื่อความสะดวกรวดเร็วในการเกณฑ์ไพร่พลเข้ารักษาบ้านเมืองในยามเกิดเหตุฉุกเฉิน เช่น มีศึกสงครามหรือภัยธรรมชาติ มูลนายจะเป็นผู้เก็บทะเบียนจำนวนไพร่ในสังกัดของตนและส่งจำนวนไปยังรัฐบาลกลาง หากมีทำเช่นนี้แล้วผู้คนก็จะแตกพวกออกเพ่นพ่านพเนจรยากแก่การควบคุมดูแล เกณฑ์แรงงานเข้ารับราชการ และบำบัดทุกข์บำรุงสุข

หากสามัญชนผู้ใดขัดขืนกฎหมายมียอมไปรายงานตัวขึ้นทะเบียนเป็นไพร่ในสังกัดมูลนายคนใดแล้ว จะมีโทษและจะไม่ได้รับความคุ้มครองจากกฎหมาย เช่น ไม่มีสิทธิในที่ดิน (คือจะมีโฉนดที่ดินที่ตัวไปลงแรงหักร้างถางพงไว้ไม่ได้) เมื่อได้รับการรังแกหรือเป็นความกับใครก็จะไปฟ้องร้องมิได้ เพราะการฟ้องร้องจะต้องทำโดยผ่านมูลนายของตน¹⁶

แต่เดิมในสมัยอยุธยา มีกฎหมายระบุว่าไพร่ต้องขึ้นทะเบียนสังกัดมูลนายที่มีภูมิลำเนาเดียวกับไพร่ แต่ต่อมาเมื่อมีกฎหมายในสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถระบุว่า มูลนายที่อยู่ในเมืองหลวงจะไปเกณฑ์กำลังหรือเอาตัวไพร่ที่อยู่หัวเมืองให้เข้ามาทำให้มีตราไปหมายเอามาได้ แสดงว่าในภายหลังมีการเปลี่ยนแปลงกฎเกณฑ์บางอย่างให้ไพร่ขึ้นสังกัดกับมูลนายที่อยู่ต่างภูมิลำเนากันได้¹⁷

ชนิดของไพร่ ในชั้นแรก สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงอธิบายถึงชนิดของไพร่ไว้ว่ามี 3 ประเภท คือ

1. **ไพร่สม** คือไพร่ที่มีอายุตั้งแต่ 18-20 ปี สังกัดมูลนายที่เป็นเจ้านายและขุนนางเพื่อให้ฝึกหัดใช้งาน

2. **ไพร่หลวง** คือผู้ที่มีอายุตั้งแต่ 20 ปีขึ้นไปจนถึง 60 ปี มีหน้าที่รับราชการแผ่นดิน คืออยู่ใต้สังกัดพระมหากษัตริย์ ผู้อื่นจะเอาไปใช้งานมิได้ พอถึงอายุ 60 ปี จึงปลดเกษียณ ไม่ต้องเข้ามารับราชการอีกต่อไป แต่ถ้ามีบุตรส่งเข้ารับราชการแทนตนถึง 3 คน ก็ให้ปลด ออกจากราชการได้ก่อนอายุ 60

3. **ไพร่ส่วย** คือไพร่ที่ไม่ประสงค์เข้ามารับราชการ รัฐบาลอนุญาตให้นำเงิน หรือสิ่งของมาชำระแทนแรงงานของตนได้ เรียกว่า **เงินค่าราชการ** หรือ **ส่วย** ในสมัย รัตนโกสินทร์ ไพร่ส่วยต้องเสียส่วยให้รัฐปีละ 18 บาท¹⁸

แต่นักประวัติศาสตร์ในสมัยปัจจุบันได้แบ่งประเภทของไพร่ออกดังนี้

ไพร่หลวง คือไพร่ในสังกัดของพระมหากษัตริย์ ซึ่งแต่เดิมเก็บรวบรวมจาก พวกไพร่จรจัด ซึ่งไม่มีมูลนายหรือคนที่ต้องโทษ หรือไพร่ของเจ้านายที่ต้องโทษ ไพร่ใน สังกัดจะถูกยึดเป็นไพร่หลวงหมดหรือในกรณีที่มีมูลนายสิ้นชีวิตและไม่มีลูกหลานรับช่วง ต่อไป ไพร่ในสังกัดก็ตกเป็นไพร่หลวง¹⁹ ไพร่หลวงเหล่านี้ พระมหากษัตริย์จะทรงจัดแบ่ง ให้ไปประจำทำงานในกรมกองต่าง ๆ และให้เจ้านายหรือขุนนางที่กำกับกรมกองนั้น ๆ เป็นผู้ปกครองดูแลและออกคำสั่ง จะทรงแจกจ่ายไปตามกรมกองมากน้อยเท่าใดตามความ สำคัญและความต้องการของกรมกองนั้น ๆ²⁰

ไพร่สม คือไพร่ในสังกัดของเจ้านายและขุนนาง ไพร่สมไม่ต้องโดนเกณฑ์ไป ทำงานของแผ่นดิน มีหน้าที่รับใช้แต่เฉพาะมูลนายของตัวเอง²¹ ถ้ามูลนายถูกเกณฑ์ไปราชการทัพ ไพร่สมจะต้องติดตามออกไปรบด้วย เมื่อมูลนายมีคำสั่ง เมื่อมูลนายตาย ไพร่สมเหล่านี้ อาจสังกัดกับลูกหลานของเจ้านายนั้นที่มีสิทธิมีไพร่ได้สังกัดต่อไป หรืออาจเลือกมูลนาย ใหม่ได้ แต่ต้องอยู่ในเขตเมืองเดียวกัน ไพร่สมมักเลือกเจ้านายใหม่ที่ร่ำรวย และมีไพร่ใน สังกัดมากอยู่แล้ว งานที่จะต้องทำจะได้น้อยลง เพื่อป้องกันมิให้เจ้านายและขุนนางมีไพร่ ได้สังกัดมากเกินไป จนเป็นเหตุให้มีกำลังอำนาจมาก จนเป็นอันตรายต่อพระมหากษัตริย์ ได้ จึงต้องมีการออกกฎหมายควบคุมจำนวนไพร่สมในครอบครองของเจ้านายและขุนนางไว้²²

ไพร่ส่วย ก็คือไพร่ที่ไม่ต้องการมารับราชการด้วยตนเอง จึงยอมเสียค่าราชการ ให้แก่ทางราชการ

การทำงานของไพร่ ในสมัยอยุธยา ไพร่หลวงต้องเข้ามารับราชการปีละ 6 เดือน โดยเข้ามาทำงานผลัดละ 2 เดือน แล้วออกไปทำมาหากินส่วนตนได้อีก 2 เดือน แล้วจึงกลับเข้ามารับราชการอีก 2 เดือนเรื่อยไปดังนี้ พวกที่ไม่ต้องการเข้ามารับราชการก็ส่งส่วยเข้ามาแทนแรงงานปีละ 18 บาท หรือจ้างคนอื่นเข้ามารับราชการแทนตนได้ ส่วนไพร่สมไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีกำหนดเวลาเข้ารับราชการอย่างไร²³ คงขึ้นอยู่กับความต้องการของมูลนาย มาในสมัยรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงมีพระเมตตาต่อไพร่หลวง จึงโปรดฯ ให้ลดเวลารับราชการเป็น 3 เดือนต่อปี (ในสมัยกรุงธนบุรีทรงลดให้เป็น 4 เดือนต่อปี) คือเข้ามารับราชการ 1 เดือน แล้วออกไปประกอบอาชีพส่วนตัวได้ 3 เดือน ติดต่อกันจนครบปี ขณะนั้นบ้านเมืองไทยยังมีศึกพม่ามาประชิดเกือบทุกปี ที่ทรงผ่อนผันให้เช่นนี้ จึงนับว่าเป็นพระมหากรุณาธิคุณยิ่ง ส่วนไพร่สมเข้ามารับราชการปีละ 1 เดือน²⁴

ในเวลาที่ไพร่เข้ามารับราชการ จะต้องหาอาหารเสื้อผ้ามาเอง มูลนายจะไม่จ่ายให้และไม่ได้รับเงินค่าแรงตอบแทนแต่อย่างใด ขณะที่ไปบวชพระไพร่สมและไพร่หลวง จะได้รับการยกเว้นจากการทำงาน²⁵

เมื่อพิจารณาคุณลักษณะการทำงานและเวลารับราชการของไพร่สมกับไพร่หลวงแล้ว จะเห็นว่า ไพร่หลวงต้องทำงานหนักกว่าไพร่สม ไพร่หลวงต้องทำงานของทางราชการ ซึ่งส่วนมากเป็นงานกฐี เช่น งานก่อสร้าง เช่น สร้างกำแพงเมือง ป้อมปราการ พระราชวัง วัดวาอาราม ขุดคลอง สร้างเขื่อน ฯลฯ ส่วนไพร่สมทำงานส่วนตัวของมูลนาย ซึ่งโดยทั่วไปแล้วเป็นงานกระจุกกระจิกมากกว่างานก่อสร้างใหญ่โต²⁶ ถ้าไพร่หลวงต้องทำงานหนักกว่าไพร่สมดังนี้แล้ว จึงเกิดมีคำถามว่าชายฉกรรจ์มีพากันไปเป็นไพร่สมหมดหรือ สันนิษฐานว่า ทางราชการคงจะพิจารณาให้สิทธิพิเศษแก่ไพร่หลวงมากกว่าไพร่สม แต่จะเป็นสิทธิใดบ้างนั้นยังไม่ปรากฏหลักฐาน²⁷ แต่ไพร่หลวงจะเปลี่ยนเป็นไพร่สมมีได้นอกจากหนีไปอยู่ป่าหรือยอมตัวลงเป็นทาส

ความสัมพันธ์ระหว่างมูลนายกับไพร่ในสังกัด

ภายหลังที่ได้มีการออกกฎหมายกำหนดศักดินาขึ้นแล้ว มีข้อกำหนดว่ามูลนายที่จะมีไพร่ในสังกัดได้คือผู้ที่มีศักดินาดั้งแต่ 400 ไร่ขึ้นไป มูลนายมีหน้าที่ดูแลความประพฤติ และให้ความคุ้มครองแก่ไพร่ หากไพร่มีคดีต้องการฟ้องร้อง มูลนายจะเป็นผู้ช่วยจัดการ

นำเรื่องไปขึ้นศาลให้ หากไพร่ในสังกัดเกิดทำความผิด มุลนายจะต้องนำตัวไปส่งศาล ถ้ามุลนายเป็นใจร่วมปกปิดความผิด มุลนายนั้นก็ต้องมีโทษโดนปรับด้วย ถ้าไพร่ทำผิดอื่น ๆ ที่ไม่ต้องถึงโรงถึงศาล มุลนายมีสิทธิลงโทษเฉียน หรือจำขังได้ ถ้าไพร่ทะเลาะวิวาทกัน มุลนายต้องเป็นผู้ไกล่เกลี่ย เมื่อมีราชการศึกสงคราม มุลนายได้รับคำสั่งให้ไปในกองทัพ มุลนายมีสิทธิเกณฑ์ไพร่สมในสังกัดของตนไปด้วย ใครก็ตามจะมาใช้ไพร่ในสังกัดของมุลนายโดยไม่ได้รับอนุญาตจากมุลนายไม่ได้ หากไพร่จะเดินทางไปต่างถิ่น จะต้องขออนุญาตจากมุลนายก่อน แต่ไม่ให้ไปอย่างถาวร²⁹ หากไพร่มีเรื่องเดือดร้อนใด ๆ เช่น เกิดข้าวยากหมากแพง เจ็บไข้ได้ป่วย มุลนายควรช่วยเหลือตามสมควร

ในด้านไพร่ ไพร่มีหน้าที่เชื่อฟังและเคารพมุลนาย และเข้ามาให้บริการเมื่อได้รับคำสั่ง เช่น เข้ามาช่วยทำไร่ไถนาในที่ดินของมุลนาย ส่วนไพร่หลวงต้องเข้ารับราชการตามกำหนดไพร่มักจะนำของบรรณาการต่าง ๆ มาให้มุลนาย เพื่อให้เกิดความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน เพราะไพร่ต้องอาศัยความคุ้มครองจากมุลนาย และอาจทำให้เป็นคนโปรดของมุลนายงานที่จะต้องทำก็อาจน้อยลงด้วย ไพร่ที่ไม่มีสังกัด ไม่มีสิทธิฟ้องร้องขอความยุติธรรมจากศาลได้ถ้ามีคดีใด ๆ เกิดขึ้น มุลนายคนไหนกดขี่ไพร่มากเกินไป ไพร่จะหนีไปอยู่ตามป่าเขา และมุลนายนั้นจะมีโทษด้วย ไพร่มักชอบหลบหนีราชการไปอยู่ตามป่าเขาอยู่เนื่อง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเวลาสงคราม ไพร่ไม่ยอมออกรบก็จะไปหลบซ่อนอยู่ในป่าเขาที่ห่างไกลรัฐบาลมักจะประสบปัญหานี้อยู่เป็นประจำ เมื่อเปลี่ยนรัชกาลใหม่ จึงให้มีการสำรวจบัญชีไพร่หัวราชอาณาจักรเสียครั้งหนึ่ง เรียกว่า การสักเลก ให้มุลนายไปตามไพร่ที่หนีไปอยู่ในป่าเขาออกมา ถ้าไม่ออกมาจะมีความผิดอย่างแรง ได้จำนวนเท่าใดให้ส่งรายการมายังเมืองหลวงเพื่อเก็บไว้

การเลื่อนฐานะของไพร่

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงตรากฎหมายให้ไพร่เข้ารับราชการดังเช่นขุนนางได้ ถ้ามีความสามารถและความประพฤติดี จะได้รับเลื่อนยศศักดิ์ขั้นขึ้นไปตามลำดับ ถ้าไพร่นั้นมียศสูงชันและมีศักดินาตั้งแต่ 400 ไร่ขึ้นไป ไพร่นั้นก็จะกลายเป็นขุนนาง แสดงให้เห็นว่าในสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ชาติตระกูลไม่สำคัญเท่าความดีของบุคคล³⁰ (ในสมัยอยุธยา พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ได้ทรงตรากฎหมายระบุคุณสมบัติของผู้ที่จะเข้ารับราชการเป็นขุนนางได้ ต้องมีคุณสมบัติถึง 9 ประการ เช่น ต้องมีตระกูลสืบมาจาก

อัศรมหาเสนาบดี จึงเป็นการยากที่ไพร่จะมีคุณสมบัติเช่นนี้ได้ ในทางปฏิบัติไพร่จึงไม่มีโอกาสเข้าถวายตัวเป็นมหาดเล็กได้³¹

4. ทาส มีอยู่ 7 ประเภท คือ³²

1. **ทาสสินไถ่** หมายถึงทาสที่ไถ่มาด้วยทรัพย์สิน คือทาสที่ซื้อไว้ เมื่อมีคนมายอมขายตัวเองเป็นทาส เพราะเหตุที่มีหนี้สินหรือถูกปรับ แล้วไม่สามารถใช้หนี้สินหรือจ่ายค่าปรับได้ จึงต้องขายตัวเองเพื่อนำเงินไปชำระหนี้หรือค่าปรับ หากไม่ต้องการขายตัวเอง ก็อาจนำภรรยาหรือลูกมาขายได้

กฎหมายให้อ่านาสามี บิดา มารดา ญาติผู้ใหญ่ที่เลี้ยงมา และเจ้าเงิน ขาย ภรรยา ลูก และเด็กในความเลี้ยงดูของตนลงเป็นทาสได้

วิธีขายมีอยู่สองวิธีคือ **ขายขาด** ผู้ขายจะไถ่คืนไม่ได้ ถ้าทาสหลบหนีไป ผู้ขายไม่ต้องรับผิดชอบ **ขายฝาก** ผู้ขายไถ่คืนได้ แต่ผู้ขายต้องเป็นนายประกันด้วย หากทาสหลบหนีไป ผู้ขายจะต้องรับผิดชอบ ในสมัยรัตนโกสินทร์มีทาสสินไถ่มากกว่าทาสประเภทอื่น ๆ

2. **ทาสเกิดในเรือนเบี้ย** คือเด็กที่พ่อแม่เป็นทาสถือว่าเป็นทาสโดยกำเนิด ถ้าพ่อแม่เป็นไท แม่เป็นทาส ลูกที่เกิดมาจะให้ตีราคาเป็นสามส่วน และให้ลดลงส่วนหนึ่งในฐานะที่พ่อแม่เป็นไท ถ้าบิดาไม่ยอมให้ลูกเป็นทาสก็หาเงินมาไถ่ได้ ตามราคาที่ถูกกฎหมายกำหนดไว้

หญิงที่เป็นทาส แต่ได้เป็นภรรยาขายเงินหรือพี่น้องลูกหลานของนายเงิน จนเกิดลูกด้วยกัน ถือว่าเป็นไทเพราะลูก แต่ลูกนั้นเป็นสิทธิของบิดา

3. **ทาสที่ได้มาแต่ฝ่ายข้างบิดามารดา** คือ ทาสที่ได้รับเป็นมรดกสืบมา

4. **ทาสที่มีผู้ยกให้**

5. **ทาสได้มาเนื่องจากนายเงินไปช่วยให้ผู้นั้นพ้นโทษปรับ** ถ้าผู้ต้องโทษต้องเสียเงินค่าปรับ แต่ไม่มีเงินให้ ถ้านายเงินเอาเงินมาใช้ให้แทน ผู้นั้นก็ต้องตกเป็นทาสของนายเงิน

6. **ทาสอันได้เลี้ยงไว้ในเวลาชั่วแวง** ในเวลาเกิดภัยธรรมชาติทำให้ข้าวแวงหมากแวง ไพร่บางคนอดอยากต้องมาอาศัยมูลนายกินอยู่ ในที่สุดเลยต้องยอมเป็นทาสของมูลนายนั้น

ทาสเชลย คือทาสที่ได้มาจากพวกเชลยในการสงคราม ในตอนปลายสมัยรัชกาลที่ 3 ศาสตราจารย์ ดร.เวลลา (Dr. Vella) กล่าวว่า มีทาสเชลยอยู่ถึง 46,000 คน การกวาดต้อนเชลยชาวเมืองอื่นเข้ามาเป็นกำลังนั้นเป็นจุดประสงค์สำคัญอันหนึ่งในการทำสงครามของไทย เชลยที่ยึดมาได้ถือว่าเป็นทาสของพระมหากษัตริย์ และพระมหากษัตริย์อาจจะพระราชทานแจกจ่ายให้แก่ทัพนายกองผู้มีความดีความชอบด้วย ทาสเชลยจะได้รับพระราชทานที่ดินให้อยู่กันเป็นกลุ่มไกล่ ๆ เมืองหลวง นานเข้าจึงเกิดเป็นชนกลุ่มน้อยขึ้นในภาคกลางของไทย เป็นหย่อม ๆ เช่น พวกพม่า ญวน มอญ มลายู เขมร และลาว³³

ความสัมพันธ์ระหว่างทาสกับนายเงิน

อำนาจของนายเงินเหนือทาส นายเงินมีอำนาจใช้ทาสทำงานได้ทุกอย่าง และถ้ามีความผิดก็มีอำนาจลงโทษ โขบยตีหรือจำขังได้ แต่นายเงินไม่มีสิทธิลงโทษทาสจนถึงแก่ชีวิต ถ้าทำรุนแรงไปนายเงินจะมีโทษ นายเงินอาจให้ทาสรับโทษแทนตัวได้ ถ้าเป็นการขายฝากไปรับโทษแทนนายจะได้ลดค่าตัวลงครึ่งหนึ่ง แต่ทาสขายขาดไม่ได้ลดค่าตัว เพราะถือว่าเป็นสิทธิเด็ดขาดของนายเงินแล้ว เมื่อนายเงินถูกเกณฑ์ไปสงคราม มีสิทธิจะใช้ทาสไปแทนได้ ถ้าทาสนั้นไปทำการรบ กฎหมายอนุญาตให้ทาสนั้นหลุดพ้นจากการเป็นทาส ถ้าร่วมไปในกองทัพ แต่มิได้ทำการรบ ให้ลดค่าตัวลงสองในสาม ถ้ารัฐบาลเกณฑ์ไปในสงครามจะได้ทำการรบหรือไม่ ก็ถือว่าหลุดพ้นจากเป็นทาสแล้ว³⁴

ฐานะของทาส ฐานะของทาสตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ มีความเป็นอยู่ดีพอสมควร ไม่ถูกกดขี่จนเกินไป มีฐานะคล้ายคลึงกับลูกจ้างที่นายเงินไม่ต้องการให้ค่าจ้างมากกว่าเป็นทาส นายเงินมีสิทธิลงโทษ โขบยตีได้แต่ไม่มีสิทธิลงโทษถึงสิ้นชีวิต ถ้าทำร้ายทาสถึงตาย นายเงินก็จะมีความผิด หากทาสโดยทารุณกตขี ต้องการฟ้องร้องนายเงินต่อศาล ทาสสามารถทำได้ แต่ต้องมีเงินมาไถ่ค่าตัวให้หมดเสียก่อน นอกจากนั้น กฎหมายยังห้ามการบังคับทาสหญิงให้มีสามีโดยเจ้าตัวไม่ยินยอม และห้ามการข่มขืนทาสหญิงเป็นภรรยา นายเงิน ทาสคนใดสามารถไถ่ค่าตัวตนได้หมดก็สามารถหลุดพ้นจากการเป็นทาส ถ้า นายเงินคนใดไม่เลี้ยงทาสเมื่อข้าวยากหมากแพง หรือบวชทาสเป็นภิกษุ หรือทาสตกไปเป็นเชลยสงครามแล้วหนีกลับมาได้ ก็ถือว่าทาสเหล่านั้นเป็นไทแก่ตัวแล้ว³⁵

ฐานะของทาสจะสุขสบายอย่างไรขึ้นอยู่กับฐานะของผู้เป็นนายด้วย บาทหลวง ปาลเลอกัวส์ (Pallegoix) ที่เข้ามาอยู่เมืองไทยในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้กล่าวว่าทาสของคนไทย ได้รับการปฏิบัติดีกว่าพวกคนใช้ในประเทศฝรั่งเศสเสียอีก³⁶ สำหรับเซอร์จอห์น เบวริง (John Bowring) ทูตอังกฤษที่เข้ามาเมืองไทยในตอนต้นรัชกาลที่ 4 ได้กล่าวว่า ทาสคนไทย มีฐานะดีกว่าคนใช้ในประเทศอังกฤษ ในครอบครัววังมี ฐานะของทาสบางที่เหมือนเป็น บุตรธิดาของนายเงินคือ มีเรื่องอะไรนายเงินจะปรึกษาทาสด้วย ถ้านายได้ดี ร่ำรวย ทาส ก็รู้สึกว่าได้ดี ร่ำรวยด้วย ถ้าหากทาสไม่พอใจเจ้านายก็อาจเปลี่ยนนายใหม่ได้ ถ้ามีผู้มา ไล่ตัวไป³⁷ และในบางกรณี ทาสจะมีความอยู่ดีกับผู้ที่ไม่ได้เป็นทาสเสียอีก

ศักดินา ชั้นทั้ง 4 ชั้น เหล่านี้ ต่างมีศักดินาประจำตัวซึ่งเป็นเครื่องบ่งถึงฐานะ และสิทธิอำนาจของบุคคลนั้น ๆ การกำหนดศักดินาเริ่มมีขึ้นตั้งแต่สมัยอยุธยาในรัชกาล พระบรมไตรโลกนาถ ศักดินาแปลตามตัวได้ว่า สิทธิในการปกครองเป็นเจ้าของที่นา การ กำหนดศักดินาคือการที่พระมหากษัตริย์ทรงพระราชทานที่ดินให้แก่บุคคลต่าง ๆ ครอบครอง โดยกำหนดจากยศศักดิ์ของบุคคลนั้นเป็นหลักว่าบุคคลยศนั้น ๆ จะมีที่ดินในครอบครอง ได้สูงสุดกี่ไร่ บุคคลที่มียศสูงมาก จำนวนที่ดินในครอบครองจะมากตามยศ บุคคลผู้มียศ สูงสุดในแผ่นดินรองจากพระมหากษัตริย์ก็คือพระมหาอุปราช จะมีสิทธิได้ครองที่ดินมากที่สุด เจ้านายและขุนนางอันดับรองลงมา จนถึงประชาชนสามัญและแม้แต่ทาสก็มีสิทธิ ถือครองที่ดินมากน้อยตามลำดับลงมา เช่น

พระมหาอุปราช มีศักดินาได้ 100,000 ไร่

เจ้านายชั้นรองลงมาได้ตั้งแต่ 15,000 ถึง 50,000 ไร่

ขุนนางชั้นสูงสุด คือสมุหนายกและสมุหกลาโหม มีศักดินา 10,000 ไร่

ขุนนางชั้นรองลงมา มีศักดินาลดลงตามลำดับจนถึง 400 ไร่

ส่วนประชาชนสามัญ มีศักดินา 25 ไร่

ทาส มีศักดินา 5 ไร่

แต่การกำหนดจำนวนที่ดินในครอบครองตามยศศักดิ์ของบุคคลนั้นเป็นเพียง ทฤษฎี ความจริงบุคคลนั้น อาจมีที่ดินไม่ถึงตามที่กำหนดหรืออาจไม่มีเลยก็ได้ เช่นสมุหนายก กำหนดให้มีศักดินาได้ 10,000 ไร่ ความจริงอาจมีที่ดินเพียง 1,000 ไร่เท่านั้นก็ได้

มูลเหตุเดิมที่กำหนดให้มีศักดินาเช่นนี้ ก็เพื่อเป็นการป้องกันมิให้ผู้มีอำนาจ ใช้อำนาจถือครองที่ดินมากเกินไปจนเกินกำลังที่จะทำให้เกิดผลได้ และจะเป็นการเบียดเบียนราษฎรจนราษฎรไม่มีที่ทำมาหากิน อีกประการหนึ่ง ในสมัยอยุธยา นั้น ยังไม่มีการให้เงินเดือนประจำแก่ข้าราชการ การกำหนดที่ดินให้เช่นนี้ จึงเป็นการช่วยให้ข้าราชการได้มีที่ทำผลประโยชน์เป็นรายได้ของตนด้วย

การกำหนดศักดินา ต่อมาได้ใช้เป็นประโยชน์ในการปกครองด้านอื่นอีก คือ ใช้เป็นหลักในการปรับไหมผู้กระทำผิดและลงโทษอื่น ๆ เช่น ผู้ที่มีศักดินามาก หากทำผิดจะโดนปรับมากกว่าผู้มีศักดินาน้อย ถึงแม้จะเป็นความผิดอย่างเดียวกัน สามัญชนถ้าทำความผิดต่อเจ้านายหรือขุนนาง ให้ปรับสามัญชนตามศักดินาเจ้านายและขุนนางนั้น หากเจ้านายหรือขุนนางทำผิดต่อสามัญชน ให้ปรับเจ้านายหรือขุนนางนั้นตามศักดินาเจ้านายหรือขุนนาง ทั้งนี้เป็นการป้องกันมิให้ผู้ใหญ่รังแกผู้น้อยได้ง่าย ๆ หากมีคดีเกิดขึ้น ผู้มีศักดินาตั้งแต่ 400 ไร่ขึ้นไป ถึงจะมีสิทธิแต่งตั้งทนายว่าความแทนตนได้ ศักดินายังเป็นเครื่องกำหนดตำแหน่งที่หนึ่งของบุคคลนั้นในการเข้าเฝ้าอีกด้วย³⁸

ถึงแม้ว่าในสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จะมีการแบ่งประชาชนออกเป็นชนชั้นต่าง ๆ ดังนี้ก็ตาม แต่การแบ่งชั้นสังคมในไปไทยเป็นไปอย่างผิวเผิน มิได้ฝังลึกในจิตใจของคนไทยเหมือนการแบ่งวรรณะในอินเดีย การแบ่งของคนไทยถือเอาสิทธิและหน้าที่ความรับผิดชอบต่อสังคมของบุคคลนั้นเป็นหลัก สิทธิอำนาจที่ได้รับก็มีได้สืบทอดกันไปเป็นการถาวร ผู้ที่เกิดมาในราชตระกูลวงศ์ ซึ่งได้รับการยกย่องว่าเป็นชนชั้นสูง ความสูงนั้นก็ถูกลดลงมาทุกชั่วคนและหมดสิ้นเมื่อถึงชั่วคนที่ 5 บรรดาศักดินาขุนนางก็มีได้ตกทอดไปถึงลูกหลาน หากทำความผิดก็อาจถูกถอดออกจากยศศักดิ์ ในขณะที่เดียวกับที่สามัญชน หากทำความดีความชอบ หรือได้รับการสนับสนุนจากผู้ใหญ่ ก็อาจเลื่อนฐานะเป็นผู้สูงศักดิ์ไปได้โดยไม่มีขอบเขต แม้แต่ทาสก็มีค่าตัวกำหนดไว้แน่นอน อาจไถ่ถอนตัวเองให้เป็นไทได้ ชนต่างชั้นเหล่านี้ต่างมีความสัมพันธ์และต้องพึ่งพาอาศัยกันและกัน จะอยู่โดดเดี่ยวนั้นหาได้ไม่ เช่น เจ้านายและขุนนางต้องอาศัยแรงงานของไพร่ในการทำผลประโยชน์จากที่ดิน และการก่อสร้างอื่น ๆ ไพร่ก็ต้องอาศัยความคุ้มครองจากเจ้านายและขุนนาง ฉะนั้นจึงจำเป็นต้องรักษาผลประโยชน์ให้แก่กันและกันด้วย.

เชิงอรรถบทที่ 4

1. Akin Rabibhadana, **The Organization of Thai Society in the Early Bangkok Period 1782-1873** (Cornell University, Ithaca, New York, 1969) p. 40
2. **Ibid.**, pp. 40-41
3. นายรอง ศยามานนท์ พลตรีดำเนียร เลขะกุล นางสาววิลาศวงศ์ นพรัตน์ **ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา** (จัดพิมพ์โดยคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พระนคร พ.ศ. 2515) หน้า 19-20
4. Akin Rabibhadana, **op.cit.**, p. 45
5. สมเด็จพระบรมราชาธิบดีทรงราชานุภาพ **ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ** (ฉบับพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายดาว บุปผเวส จ.ม. บช. ณ เมรุวัดราษฎร์บำรุง ชลบุรี พ.ศ. 2511) หน้า 27
6. Akin Rabibhadana, **op.cit.**, p. 66
7. **Ibid.**, pp. 68-69
8. **Ibid.**
9. **Ibid.**, p. 71
10. **Ibid.**, pp. 71-72
11. **Ibid.**
12. Vella, **Siam Under Rama II**, p. 15
13. Akin Rabibhadana, **op.cit.**, p. 100
14. **Ibid.**
15. **Ibid.**, p. 102

16. ขจร สุขพานิช “ฐานันดรไพร่” หนังสืออ่านประกอบคำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย (มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พระนคร พ.ศ. 2514) หน้า 120
17. “พระไอยการอาชาหลวง” มาตรา 81 ในกฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 องค์การตำครุสภา ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2505 หน้า 63
18. สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ
16-17 หน้า
19. ขจร สุขพานิช “ฐานันดรไพร่” หน้า 143
20. Akin Rabibhadana, *op.cit.* p. 30
21. *Ibid.*
ขจร สุขพานิช “ฐานันดรไพร่” หน้า 128
22. Akin Rabibhadana, *op.cit.*, p. 32
23. ขจร สุขพานิช “ฐานันดรไพร่” หน้า 135
24. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 23 หน้า 139
25. Akin Rabibhadana, *op.cit.*, p. 34
26. *Ibid.*, p. 33
27. ขจร สุขพานิช “ฐานันดรไพร่” หน้า 140
28. Akin Rabibhadana, *op.cit.*, p. 84
29. *Ibid.*, pp. 80-84
30. ขจร สุขพานิช “ฐานันดรไพร่” หน้า 135
31. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 30 หน้า 136
32. วิลาสวงค์ นพรัตน์ แผ่นปลิวคำบรรยายประวัติศาสตร์กรุงศรีอยุธยา ตอนที่ 2 บทที่ 6
หน้า 22-23
33. Valla, *op.cit.*, p. 26

34. วิลาสวงค์ นพรัตน์ แผ่นปลิวคำบรรยายประวัติศาสตร์กรุงศรีอยุธยา ตอนที่ 2 บทที่ 6
หน้า 23-24

35. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 34 หน้า 24

36. Pallegoix, Mgr. Description **du Royaume** Thai **ou** Siam (Lagny, 1854), Vol. 1, p.
298, as quoted in Vella, **op.cit.**, p. 26

37. Sir John Bowing, The Kingdom and People of Siam, Vol. 1, p. 193

38 . นายรอง ศยามานนท์ พลตรีจำเนียร เลขะกุล นางสาววิลาสวงค์ นพรัตน์ ประวัติศาสตร์ไทย
สมัยอยุธยา หน้า 28-29

.....